

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ВИЩОЇ ОСВІТИ

ТИМЧЕНКО ВІТАЛІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 101:316.7

**ОБМІН І ДАРУВАННЯ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЯВИЩА:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

09.00.03 – соціальна філософія і філософія історії

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії Центру гуманітарної освіти НАН України.

Науковий керівник – доктор філософських наук, професор
Рижко Володимир Антонович,
Центр гуманітарної освіти НАН України,
директор.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук
Кудря Ігор Георгійович,
Київський університет права НАН України,
завідуючий кафедрою філософії
та суспільно-гуманітарних дисциплін;

кандидат філософських наук, доцент
Лакуша Наталія Михайлівна,
Київський національний університет
будівництва і архітектури,
доцент кафедри філософії.

Захист відбудеться 19 жовтня 2015 р. об 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.456.01 в Інституті вищої освіти Національної академії педагогічних наук України за адресою: 01014, м. Київ, вул. Бастіонна, 9, дев'ятий поверх, зала засідань.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України за адресою: 01014, м. Київ, вул. Бастіонна, 9.

Автореферат розіслано 19 вересня 2015 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

М. В. Гриценко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Як з'ясовує аналіз соціокультурних реалій і соціально-філософської літератури за темою дослідження, характеру соціальних відносин відповідає не стільки явище обміну, скільки дарування, однак в основі значної частини відносин у суспільстві і їх науково-теоретичних інтерпретацій знаходиться принцип обміну, чий вплив на соціальну сферу викликає не лише позитивні, а й істотні деструктивні наслідки (загальною ознакою яких є відчуження). Наявні теоретичні підходи здебільшого не пояснюють, чому існує множина соціокультурних явищ, які вдається зрозуміти, трансформувати і створювати завдяки даруванню, а не обміну. Це проблемне становище потребує дослідження і спонукає наукове мислення до конструктивної критики «парадигми обміну» (Д. Хоманс) завдяки такій її альтернативі, як феномен дарування.

Загальна наукова актуальність теми дослідження має наступні важливі аспекти: соціально-філософський: світова спільнота переходить до постіндустріального, інформаційного, глобального, громадянського устрою, відбувається глибока трансформація соціальних відносин, цінностей; один з аспектів цього процесу можна охарактеризувати як перехід від парадигми обміну до парадигми дарування (обмін принципово пов'язаний з матеріальним, а дарування – духовним), у зв'язку з чим перед соціальними науками постає завдання розробити «теорію дарування» (М. Попович), за допомогою якої можна пізнавати і формувати нові соціокультурні явища і відносини.

Соціально-практичний аспект: зважаючи на поширення у соціумі утилітарних, егоцентрованих стосунків, виникає потреба пошуку шляхів трансформації такого несприятливого для розвитку соціокультурних відносин становища (обміну відведена значна роль у конституюванні егоцентричних цінностей, а дару – альтруїстичних).

Гуманістичний і соціокультурний аспекти пов'язані з проблемою подолання відчуження: обмін замінює контакти людей на контакти речей, через що люди перетворюються на засоби для обміну речами.

Епістемологічний аспект: статус наукового поняття дар здобуває лише у XIX ст. (Ф. Ніцше), а статус предмету спеціального дослідження – початок і кінець XX ст. (М. Мос, Ж. Дерріда). Явище дару залишається маловивченим. Експлікація його значення потребує ґрунтовних досліджень, актуальність яких зумовлена передусім самою соціальною дійсністю (поширення благодійності й ін.), бо необхідним елементом подібних явищ є безкорисність, самопожертва, любов. Ці явища набувають планетарного поширення і суспільного схвалення саме в наш час, тобто потребують такого чинника, який принципово відрізняється від утилітарних пріоритетів минулого.

Загальногуманітарний і методологічний аспекти: з появою постнекласичної науки додатково актуалізуються явища динаміки, відкритості, нелінійності, нестабільності, невизначеності, складності, незворотності, синергії, самоорганізації (а не статичності, рівноваги, самозамкненості), а обмін належить саме до останніх. Це спонукає гуманітарне знання до переходу від сциєнтичної

парадигми і методології (яка досі займає значні позиції у соціальному пізнанні) до постсцієнтичної.

Ступінь наукової розробки проблеми. Як предмет філософського дослідження дар посідає важливе місце у Лао-цзи, Будди, Ісуса, ап. Павла, А. Августина, М. Лютера (що утворює цілу традицію, переважно релігійну, яка занепадає у Новий час), а потім поступово і спорадично з'являється у О. Конта, І. Канта, Ф. Ніцше, що стає початком перевідкриття дару у західній духовній традиції. У класичних філософсько-соціологічних теоріях XIX ст. обмін вже є одним із спеціальних об'єктів соціологічних досліджень (переважно як економічне явище), а на дар звертають особливу наукову увагу лише у XX ст. Спочатку даром цікавляться у межах етнографії, соціології, соціальної антропології, а наприкінці XX ст. дар стає одним з фокусів міждисциплінарних досліджень. Попри істотну наукову увагу до явища дару, його дослідження ще тільки розгортається: не лише у вітчизняній, а й світовій філософській літературі існує брак фундаментальних, цілісних, критичних та історичних досліджень дару і обміну. Серед вітчизняної академічної літератури ми знаходимо лише кілька авторів (В. Єрмоленко, В. Малахов, К. Пашков, М. Попович, О. Холох). Більшість публікацій у сучасній філософській думці Росії є поодинокими оглядовими статтями, які не пропонують ґрунтовного, комплексного дослідження і здебільшого не розглядають обмін і дар критично, у їх взаємозв'язку і відмінності (А. Белік, О. Долгін, О. Зубець, А. Костіна, М. Сілантьєва, А. Сусоколов, А. Ямпольська, С. Ячін). Обмін і дар та пов'язані з ними соціокультурні явища і проблеми досі не мають цілісного, загальнозначущого і асимільованого соціальною практикою розуміння та потребують тривалого розгалуженого дослідження. Тому особливістю нашого дослідження є критично-порівняльний розгляд обміну і дарування не як окремих чи внутрішньо єдиних явищ (що робиться зазвичай і, зокрема, у деяких вітчизняних авторів), а хоч і взаємопов'язаних, але принципово відмінних, а також застосування здобутих результатів для аналізу і експлікації конкретних соціокультурних явищ і проблем, у формуванні яких обмін і дар відіграють необхідну, але принципову різну роль.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження здійснено в межах науково-дослідної роботи кафедри філософії Центру гуманітарної освіти згідно теми «Філософсько-методологічна культура наукових і освітянських практик» (д/р № 01054000638) і пов'язано з основними науковими напрямками та найважливішими проблемами фундаментальних досліджень НАН України (зокрема, 3.5.1.1. Історія світової філософської думки; 3.5.1.9. Філософія культури і модерні стратегії гуманітарного знання; 3.5.1.13. Тенденції і потреби розвитку соціогуманітарної сфери України).

Мета і завдання дослідження. Експлікація, критично-порівняльний аналіз і цілісне осмислення соціокультурного впливу обміну і дарування як взаємопов'язаних, але принципово відмінних явищ.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

– виявити і проаналізувати основні концепти обміну і дарування в історико-філософському знанні та особливості їх історичної і соціокультурної еволюції;

- окреслити і охарактеризувати здобутки і недоліки основних підходів до розв'язання проблеми дослідження і конкретизувати його предметне поле;
- здійснити загальну характеристику і порівняльний аналіз феноменів обміну, дарування і давання;
- розкрити загальний характер і основні форми впливу обміну на соціокультурну сферу;
- експлікувати і проаналізувати конкретні соціокультурні явища і проблеми, які конститууються і пояснюються за допомогою обміну;
- дослідити і осмислити значення обміну в контексті трансформації сучасного суспільства;
- розкрити загальний характер і соціотворчий потенціал дарування та основні моменти його реалізації у соціокультурній сфері;
- експлікувати і проаналізувати конкретні соціокультурні явища і проблеми, які конститууються, пояснюються і розв'язуються за допомогою дарування;
- дослідити і з'ясувати значення дарування на індивідуальному і колективному рівнях в контексті трансформації сучасного суспільства.

Об'єкт дослідження – обмін і дарування як соціокультурні явища.

Предмет дослідження – соціокультурні, антропологічні та онтологічні аспекти впливу обміну і дарування на соціальну сферу.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають ідеї і теорії класиків філософської думки. Соціокультурний, міждисциплінарний, комплексний характер дослідження зумовлює те, що основні положення, тлумачення, припущення дисертації ґрунтуються передусім не на тих чи інших традиціях і підходах, а на поліфонічному багатстві класичних і сучасних ідей (та їх теоретичному об'єднанні у певне цілісне бачення) А. Августина, Ж. Батая, Б. Вальденфельса, М. Гайдегера, Д. Гільдебранда, А. Гуревича, Ж. Дерріди, Лао-цзи, Е. Левінаса, М. Лютера, М. Мамардашвілі, Ж.-Л. Маріона, М. Моса, Ф. Ніцше, Р. Ошо, П. Рікера, Е. Фрома, А. Швайцера, Л. Шестова й ін. Аналіз явища обміну спирається на праці Т. Адорно, Аристотеля, Ж. Бодріяра, Ф. Броделя, П. Бурдьє, М. Вебера, Т. Гобса, О. Гьофе, Г. Зіммеля, В. Іноземцева, К. Маркса, К. Поланьї, А. Сміта, Ф. Фукуями, Д. Хоманса. В основу критичного аналізу девіантних ознак обміну покладаються ідеї Х. Арендт, М. Горкгаймера, В. Гьосле, І. Канта, П. Козловскі, Д. Крішнамурті, А. Маслоу, ап. Павла, Е. Тофлера, З. Фрейда, Г. Щьока, П. Юркевича.

Об'єктивність, цілісність, обґрунтованість і достовірність наукових результатів дисертації забезпечується використанням сукупності загальнонаукових, загальнофілософських і спеціальних методів дослідження. Системний підхід уможливив розгляд обміну і дару як цілісних соціокультурних явищ; герменевтичний підхід дозволив проаналізувати історико-філософські уявлення про обмін і дар; порівняльно-історичний підхід задіяний для експлікації закономірностей культурно-історичної трансформації обміну і дару та соціокультурних уявлень про них; метод проблематизації сприяв конструктивній критиці соціально-філософських підходів до розв'язання проблеми дослідження; метод моделюючого узагальнення допоміг сформулювати проблему дослідження і визначити його предметне поле; критично-порівняльний метод, принципи

типологізації і класифікації застосовано для загальної характеристики і порівняльного аналізу обміну, дарування і давання; методи структурно-функціонального аналізу і міждисциплінарного синтезу, а також основні принципи трансценденталізму, феноменології, онтології, соціології розуміння, аналізу соціальних практик, деконструкції, залучені для розробки основних концептуальних гіпотез і осмислення конкретних соціокультурних явищ; діалектичний метод забезпечив дослідження обміну і дару у їх взаємозв'язку і відмінності; завдяки методу єдності історичного і логічного теоретичні, практичні, онтологічні характеристики обміну і дару розглядаються у розвитку і цілісності. В якості спеціальних застосовуються методи філософських напрямів, характерних для предметного поля дослідження: соціальна філософія, культурологія, філософська, культурно-соціальна й економічна антропології, соціологія знання, комунікативна філософія, синергетика, східна філософія, психоаналітична, соціальна, екзистенційно-гуманістична і трансперсональна психології.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що вперше у вітчизняній соціально-філософській думці здійснюється комплексний, узагальнюючий, критично-порівняльний аналіз обміну і дарування як взаємопов'язаних, але принципово відмінних соціокультурних явищ. Найважливішим теоретичним здобутком є постановка проблеми і здійснені з метою її розв'язання експлікація і аналіз деструктивних аспектів впливу обміну на соціокультурну сферу та соціокультурного потенціалу дарування, що дозволяє повному осмислити ці й пов'язані з ними явища і проблеми. Новизна дисертації розкривається в таких положеннях:

Уперше:

– конкретизовано і продемонстровано: обмін є необхідним елементом формування феноменів бідності, обкрадання, а дарування – багатства, обдарування (в обміні блага генеруються в індивідуальні статки, в даруванні – не накопичуються у декого, а утворюють су-спільне багатство, яке вільно циркулює між громадянами); обмін створює матеріальне, часткове, приватне, а дарування – духовне, вільне, спільне; матеріальне може обмінюватись, пере-даватись, а духовне, суспільне, символічне, інформаційне – ні;

– встановлено, що соціокультурні відносини зазвичай зредуковано до реакцій давання, з яких складається обмін, що принципово відрізняє обмін і давання від дару, який утворюється з актів дарування. Це розрізнення дозволяє запобігати витісненню дарування даванням і обміном;

– у вітчизняній філософській літературі в межах комплексного, міждисциплінарного підходу здійснено експлікацію, аналіз і обґрунтування соціокультурного, антропологічного, онтологічного потенціалу дарування, який запобігає деструктивним ефектам обміну в соціокультурній сфері (чи їх нейтралізує, обмежує), а також допомагає пояснювати, розв'язувати соціокультурні проблеми і конституювати соціальні процеси там, де цього не спроможний зробити обмін, а саме: обмін належить до суб'єкт-об'єктного типу взаємодії (не обмінюване рухає себе, а інше рухає ним) і необхідним чином пов'язаний з формуванням влади, власності, експлуатації, відчуження, насилля,

обману, хабарництва, заздрості, егоїзму, страху, страждання, а дарування – до суб'єкт-суб'єктного (форма саморуху) і відіграє вирішальну роль у конституюванні феноменів свободи, відповідальності, щастя, довіри, відкритості, щедрості, чесності, креативності, розвитку, безкорисності, моральності, благодійності;

Уточнено:

– у переважній частині історико-філософських уявлень про обмін і дар вони не стільки розглядаються у взаємозв'язку і принципово розрізняються, скільки змішуються, або дар і певні соціальні явища редукуються до обміну і давання, а ідеї, концепти обміну і дару не пов'язуються з конкретними соціальними явищами і проблемами;

– осередком обміну є сфера суб'єктивності, а в природі й соціальних відносинах (що не зазнали відчуження) обміну не відбувається. Те, що вважається обміном, є частиною більш складного і відмінного цілого, яке абстрагується (природні процеси) або редукується (соціальні) до обміну. Обмін – не стільки об'єктивне природне чи соціальне явище, скільки антропологічне і культурно-історичне, а дар – не стільки соціальне й антропологічне, скільки онтологічне (люди не творці, володарі чи власники дару, а ним творяться, йому належать і завдяки здатностям сприймати дар і дарувати сприяють реалізації його потенціалу у множині соціокультурних процесів);

Набуло подальшого розвитку:

– експлікація і аналіз конкретно-історичних форм і соціокультурних функцій обміну і дарування в сучасному суспільстві;

– критично-порівняльний аналіз необхідного взаємозв'язку і принципової відмінності обміну і дарування: не відокремлені один від одного процеси, які випадково чи закономірно поєднуються, доповнюються, заміщуються, а принципово різні способи зв'язку між явищами, особливістю яких є протилежна форма руху (круговий, зворотний, доцентровий, «відбираючий» і некруговий, незворотний, відцентровий, «надаючий») і протилежний вплив на соціокультурну сферу (дарування здатне бути одним з головних конституюючих елементів багатьох соціокультурних явищ, а обмін, як правило, їх руйнує або унеможлиблює);

– експлікація і концептуалізація цілісного впливу обміну і дарування на соціокультурну сферу: налаштованість на обмін принципово обмежує конструктивну активність і призводить до відчуження у формі перетворення людей на засіб їх тимчасового поєднання для отримання, привласнення, споживання приватних речей і наступного роз'єднання самих людей, а налаштованість на дарування виявляє людські здатності до активності, яка не зумовлена приватним споживанням наявного і спонукає до співтворення суспільного (передусім стосунків, а не суто матеріального) та поєднання самих людей.

Теоретичне і практичне значення результатів дослідження полягає в експлікації соціокультурного потенціалу дарування, який запобігає деструктивним ефектам обміну в соціокультурній сфері (чи їх нейтралізує, обмежує), а також пояснює, розв'язує соціокультурні проблеми і конститує

соціальні процеси там, де цього не може зробити явище обміну. Результати дослідження можуть бути використані в таких науково-дослідних і навчальних сферах: історія філософії, соціальна філософія, соціологія, економіка, психологія, етика, соціологія знання, теорія пізнання, філософська антропологія, релігієзнавство, культурологія, філософія любові, комунікативна філософія, філософія масової комунікації.

Особистий внесок здобувача. Результати і висновки дисертаційного дослідження досягнуті автором завдяки самостійній науковій роботі, здійсненій на основі наукових праць вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертації були представлені і обговорювались у Центрі гуманітарної освіти НАН України і наукових конференціях: II Всеукраїнська науково-практична конференція «Філософські проблеми сучасності» (м. Херсон, 2014 р.), Всеукраїнська науково-філософська конференція «Гуманітарні інновації, їх особливості і роль в сучасному житті суспільства» (м. Київ, 2013 р.), «Дні науки філософського факультету» (м. Київ, 2013 р.), X науково-практична конференція студентів і молодих вчених «Психологічні проблеми сучасності» (м. Львів, 2013 р.), VI наукова конференція «Китайська цивілізація: традиції і сучасність» (м. Київ, 2012 р.), «Дні науки філософського факультету» (м. Київ, 2011 р.).

Публікації. Основні результати дисертації опубліковано в 6 наукових статтях у фахових виданнях з філософських наук, 1 з яких має статус міжнародного наукового видання, 4 публікації – в інших наукових виданнях.

Структура дисертації зумовлена логікою поставлених проблем, мети і завдань дослідження та складається з вступу, чотирьох розділів, які поділяються на підрозділи і завершуються висновками, загальних висновків, переліку використаних джерел (299 позицій). Загальний обсяг дисертації – 207 сторінок, з яких основний текст займає 185 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначені ступінь її наукової розробки і джерельна база; формулюється об'єкт і предмет, мета і завдання дослідження; визначаються методологічні засади; сформульовані основні положення наукової новизни; з'ясовується практичне значення здобутих результатів; наведені дані про публікації, апробацію результатів дослідження, його структуру.

Перший розділ – «Теоретико-методологічні основи дослідження обміну і дарування» – містить визначення методологічних засад дослідження, огляд літератури за темою, постановку основної проблеми, аналіз здобутків і недоліків основних наявних підходів до її розв'язання, конкретизацію завдань.

У **підрозділі 1.1** «Методологічні основи дослідження обміну і дарування» визначено загальну методологію дослідження та її особливості, ступінь наукової розробки теми і проблеми, джерельну базу, термінологію.

У **підрозділі 1.2** «Уявлення про обмін і дарування в історії філософської думки» експліковано деякі з основних історико-філософських уявлень про обмін і

дар та критично проаналізовано основні етапи їх історичної і соціокультурної еволюції. Обмін: а) До Нового часу допускаються, крім обміну, й інші принципи суспільного життя, після – обмін позбавляється етичних рамок і перетворюється на один з головних принципів відносин у суспільстві; б) Новочасна критика обміну здебільшого не пропонує його альтернативи; в) Обмін переважно розглядається побічно, фрагментарно і некритично; г) Відповідно до домінуючого уявлення про обмін, він – суто механістичне явище (зміна місцеперебування); д) Найбільш усталеними, традиціоналізованими розрізненнями типів обміну є: «природний», еквівалентний, справедливий, «моральний» і спотворений, нерівний, облудний, «буржуазно-капіталістичний» (не стільки обмін, скільки обман); обмін як засіб комерції (прагнення прибутку) і форма соціального зв'язку («обмін дарами»); «економічний» обмін на основі всезагального матеріального і точно вимірювального еквіваленту (грошової вартості, ціни) і обмін «архаїчний» (потlach: дар у відповідь є значно меншим чи більшим від прийнятого) або «постекономічний» – обмін на основі суб'єктивних оцінок і символічних цінностей, звільнений від всезагального еквіваленту (обмін непорівняльним); ж) До Нового часу існують необмінні форми економічного життя (традиції «обміну дарами», антична ойкономія, середньовічне самозабезпечене господарство), після – інституціалізується економіка обмінного, «ринкового» типу (одна частина суспільства використовує іншу, соціальна роз'єднаність), а сучасне суспільство частково повертається до соціально-економічного життя дообмінного, неринкового типу («prosuming/prosumption», «gift-economy», «інформаційна економіка»); з) Торгівельна форма обміну заміщує у Новий час стихійну і «фіксовану» та є притаманною ринковій економіці капіталізму, де домінуючою метою обміну стає не суспільна взаємопідтримка, а необмежений приватний прибуток. Дар: а) Філософський, етичний, релігійний інтереси до дару мають давню поважну традицію, яка занепадає на Заході у Новий час, а ґрунтовне, комплексне, критичне дослідження дару починається у XIX-XX ст.; б) До Нового часу дар уявляється як те, що приходить до людини від природи, Бога й інших, людині не належить і «передається» іншим (дар як Божа благодать, людська безкорисність), після – дар стає прерогативою «самої» людини і замінюється її «власною» активністю; в) До Нового часу дар здебільшого розглядається як релігійний феномен, після – як етичний, онтологічний, соціальний, економічний і знов релігійний; г) До Нового часу стосунки людей включають Бога і опосередковуються сприйняттям і «передачею» його дарів, після – обмежуються ними «самими» і опосередковуються обміном; д) До Нового часу наявна соціокультурна спрямованість на дар, об'єктивні і надіндивідуальні цінності, які об'єднують людей у спільноту, після – відбувається відштовхування, заперечення об'єктивних цінностей і заміна їх боротьбою суб'єктивних. Самоствердження егоцентрованих індивідів замість реальності та її дарів; ж) У первісні часи, античність і середньовіччя дар і обмін перебувають і розглядаються переважно у синкретичній єдності, після – штучно роз'єднуються: обмін починає домінувати, а дар майже повністю вилучається із соціокультурного життя. У XX ст. дар і обмін знову зближуються, але так, що поступово дар починають

зіставляти з обміном як його протилежність, яка має набагато більше соціальне значення.

У підрозділі 1.3 «Аналіз основних підходів до розв'язання проблеми дослідження» експлікуються й аналізуються здобутки і недоліки основних підходів до розв'язання проблеми дослідження і конкретизуються його завдання. До основних недоліків належить: у християнських мислителів розгляд дару обмежений сферою релігії; брак соціологічного виміру дару у Ф. Ніцше, М. Гайдегера; брак зв'язку з конкретними соціальними явищами, проблемами та зведення дару до обміну і передавання у М. Годельє; відсутність дослідження суперечності між обміном і даром у М. Моса; брак принципового, обґрунтованого, сталого розуміння, що обмін – частина сфери матеріального й утилітарного, а су-спільне/людське/символічне – сфера дарування, що соціальне, символічне, інформаційне не обмінюються і не пере-даються, що обмін є атрибутом привласнення і приватної власності, а дарування – спільних цінностей. До основних здобутків історико-філософських уявлень про обмін і дар належить: у християнських мислителів віра і любов до Бога відкривають людині шлях від неї «самої» до реальності, завдяки чому людина може виявляти свій внутрішній потенціал, дарувати блага Богові, людям, світові; розрізнення Божого дару благодаті й людського закону покарання, вільної Божої благодаті для людей та заслуги людей, які намагаються заробити щось для себе. У І. Канта дар є основою безкорисності й самоцінності моральних стосунків та антитезою утилітарності обміну. У І. Канта моральна особа відштовхує дари інших і реальності, заміщуючи їх своєю моральною активністю, а Ф. Ніцше наголошує на сприйнятті життя, реальності як вічного дару і самоцінних вже тут і тепер, а не тимчасового засобу для досягнення чогось іншого, «кращого», «ідеального». М. Гайдегер: буття, час, дар не речі, а те, що дається/дарується; дар конститує людське буття; мислення, істина не здобуваються людиною, а даруються буттям. Ж. Дерріда: експлікація істотного зв'язку помсти/покарання з обміном і даванням, а пробачення – з даруванням; надання безкорисності, притаманної дару, статусу критерія-принципу етичності; виведення дару за межі людського існування і суб'єктивності взагалі (людина не є суб'єктом дарування). Ж.-Л. Маріон: принцип давання (donation) є основою феноменології; те, що дається, дається до нашого рішення щодо його буття чи небуття та виключає його створення людиною; дар – не результат дій суб'єкту, а явище, якому притаманна властивість являти себе; виведення дару за межі суб'єктивності дозволяє уникнути його заміщення «обміном дарами»: якщо нема суб'єкта дару, то не хтось дарує, а дещо дарує себе (дарується); дар не є річчю, яка зникає в одному місці і з'являється в іншому, яка відчужується, обмінюється, а є тим, що з'являється і «дається», але не зникає, що триває і не стає власністю. М. Годельє: як показує аналіз соціальних практик сучасних архаїчних суспільств, циркуляція речей, послуг може запобігати відчуженню: люди дають і діють, але не в обмін і для особистого зиску, а для створення довготривалих, взаємовигідних, рівноправних стосунків, які мають об'єднувати членів спільноти. Передавання «дарів» від однієї особи до іншої, а від неї до третьої, але не першої, уможлиблює суспільні стосунки, а не торгіві,

коли поділені обміном об'єкти перестають бути природними, су-спільними і стають власністю двох осіб чи однієї.

У другому розділі «Загальна характеристика і порівняльний аналіз феноменів обміну, дарування і давання» виявляються і формулюються їх сутнісні ознаки, загальна відмінність і малодосліджені аспекти, які мають важливе соціально-філософське значення.

У підрозділі 2.1 «Явище обміну крізь призму соціально-філософського осмислення» на основі аналізу історико-філософських поглядів на обмін формулюються його загальні й спеціальні визначення (так, обмін у межах соціуму – ставлення, у якому щось виявляють чи не виявляють тому, що отримали, або для того, щоб отримати). Розрізнено три принципово відмінних значення поняття обміну (загальне, квазісоціальне, позасоціальне), які вказують на 1) обман, нерівність (несправедливість), егоцентричну утилітарність як визначальні, але здебільшого імпліцитні риси обміну; 2) каузальний, детермінуючий, реактивний, пасивний, деструктивний характер обміну; 3) відмінність між сферою природи (наприклад, неорганічної) з притаманною їй зміною місцеперебування однієї речі на місцеперебування іншої та сферою суб'єктивності з її потягами, потребами, бажаннями, прагненнями, цілями і обміном: друга зазвичай редукується до першої, хоча переміщення тіл під впливом зовнішньої сили є необхідною, але недостатньою основою для утворення у певної суб'єктивності відношення обміну. Причинно-наслідковий зв'язок є характерним, необхідним, конститутивним елементом загальної структури обміну: обмін завжди потребує умови і є наслідком того, що було чи буде. Продуктивний, соціотворчий потенціал обміну принципово обмежений.

Обмін принципово обмежений споживанням наявного: обмінювати можна лише те, що є (ще до обміну), а всі соціальні феномени не виникають і не тривають поза людськими зусиллями. Соціальні явища – не те, що є і що беруть собі, а те, що може бути і що створюють для інших чи з ними. В обміні не створюється щось нове, а переміщується, розподіляється, привласнюється, використовується, споживається, знищується те, що вже є.

Те, що отримуємо в обміні, залежить від того, що даємо, і тому є контрольованим нами, є у нашій владі чи власності, а дар ми можемо виявити чи прийняти незалежно від того, було чи не було щось для цього зроблено. Обмін, як форма зовнішніх змін (не обмінюване рухає себе, а зовнішнє рухає ним), необхідно пов'язаний з утворенням феноменів влади, власності, експлуатації, відчуження, а дарування – феноменів свободи, щедрості, довіри. З обміном істотно пов'язане прагнення робити, отримувати не через застосування власних ресурсів, інтенсивний розвиток, а через споживання зовнішніх. Обмін належить до механічної форми руху і суб'єкт-об'єктного типу взаємодії, а дарування – до суб'єкт-суб'єктного і є однією з форм саморуху: не те, що мусять робити, коли обставини чи люди не залишають іншого варіанту (реактивність, примусовість), а добровільна, свідомо, вибірково, конструктивна внутрішня активність (спонтанність, ініціативність).

Показано і пояснено принциповий зв'язок з обміном споживання, крадежу, обману, самообману. Встановлено, що структури обміну і обману здатні

поєднуватись, і обман може заміщувати обмін. Оскільки обмін у фактичних соціальних обставинах має додатковий, більший, вигідніший сенс, коли якась річ заміщується не іншою, а «кращою» (давати гірше, щоб отримати краще), то відбувається збільшення, продукування гіршого, поганого у суспільних масштабах. Оскільки в обміні дають, щоб брати, то обмін – не лише взаємне збагачення, а й збіднення, обкрадання. Такі важливі аспекти обміну зазвичай залишаються імпліцитними.

У підрозділі 2.2 «Критично-порівняльний аналіз феноменів дарування і давання» на основі аналізу історико-філософських поглядів на дар формулюються його загальні й спеціальні визначення (зокрема, дарування – безкорисна, добровільна, творча активність, завдяки якій своїм чи не своїм благом діляться з іншими, не бажаючи нічого отримати).

Виявлено і конкретизовано основні умови, шаблі, форми й особливості переходу людської психіки від отримання, взяття, давання, обміну до дарування: на одному полюсі психологічного розвитку – зосередженість на внутрішньому, частковому/партикулярному (суб'єктивність, егоцентризм, індивідуалізм), на другому – спрямованість на інше й ціле/спільне (інтенційність, об'єктивність, інтерсуб'єктивність). Показано, що обмін належить до доцентрової форми руху, процесів поглинання (рух ззовні всередину), дарування – відцентрової, творення (рух зсередини назовні). Перші переважно несвідомі, а значна частина других відбувається лише за участі свідомості.

Обмін створює матеріальне, стале, незмінне, часткове, приватне, а дарування – духовне, рухливе, вільне, ціле, спільне; матеріальне – те, що беруть собі, а духовне – спільне, якому належать всі; духовним можна ділитись між собою як спільним, цілісним, але його не можна брати як щось власне, частинне, матеріальне; матеріальне може обмінюватись, пере-даватись, а духовне – ні.

Соціокультурні відносини зазвичай зредуковано до реакцій давання, з яких складається обмін, що принципово відрізняє обмін і давання від дару, який утворюється з актів дарування.

Третій розділ – «Соціокультурний вплив обміну» – містить аналіз загального впливу обміну на соціокультурну сферу і особливості його вияву у низці конкретних соціокультурних явищ.

У підрозділі 3.1 «Особливості вияву обміну в різних сферах соціальної дійсності» з метою змістовної експлікації, фактологічного підтвердження і теоретичного пояснення деструктивного впливу обміну на соціокультурну сферу аналізується множина конкретних соціокультурних явищ і проблем, які необхідним чином пов'язані з обміном (як одним з головних конституюючих їх принципів, а не їх наслідком, результатом) чи зазнають його впливу.

Обмін – не суто об'єктивне й універсальне природне чи соціальне явище, а специфічне суб'єктивне уявлення, ставлення, своєрідний габітус, що негативно впливає на соціальне чи природне середовище, коли переноситься до сфери суб'єкт-суб'єктних, інтерсуб'єктивних, інтерактивних відносин.

Розрізнено обмін і його перенесення до сфер, які існують на інших принципах. Розкрито, що девіантну форму має не обмін, а деструктивні ефекти його впливу на соціокультурні явища. Перетинаючи межі своєї сфери, обмін не

набуває девіантних форм, а припиняє існувати і замінюється іншими явищами. Це пояснюється характером загальної структури обміну, яка може бути притаманною як обмінам, так і, наприклад, обманам, якщо до неї додаються певні елементи.

Виокремлено і конкретизовано основні форми перенесення обміну до необмінних сфер, модуси його диференціації, вади зведення соціальних відносин до обміну. Екстенсивний характер обміну (майже все доводиться отримувати, чекати, вимагати, брати, відбирати, виманювати) є однією з необхідних умов множини асоціальних явищ і процесів: пасивність, безініціативність, паразитизм, соціальна роз'єднаність, насилля, крадіж, корупція, шахрайство, споживацько-інструментальне ставлення до світу.

Сформульовано основні парадокси обміну і дарування, які конкретизують їх загальний характер і вплив: 1) в зустрічі осіб, налаштованих лише отримувати, брати чи обмінювати, замість цього відбувається взаємороз'єднання, конфлікт, або ж поведінка на основі дарування: замість очікувальної пасивності чи агресивності виявляється ініціативна і конструктивна активність; 2) в обміні людина не дає, не робить, поки не отримує, що змушує інших вдаватись до примусу, насилля, агресії, загарбання, крадежу, в даруванні – діє, виявляє добровільно, спонтанно, першою, і людині можуть дарувати, робити добро, хоч вона цього не домагалась; 3) в обміні неможливо мати більше, ніж було до нього, а в даруванні обдаровуються, збагачуються навіть якщо нічого не мають чи не дають, і дарують, збагачують навіть якщо нічого не отримують. Обмін – один з необхідних чинників формування суспільної бідності: обмінюючись (без обману і заподіяння збитків), суб'єкти обміну не можуть отримати більше, ніж мають. Дарування – один з основних принципів багатства, причому обопільного, суспільного.

У підрозділі 3.2 «Обмін у контексті трансформації сучасного суспільства» виявлено і узагальнено: сфера обмінюваного принципово звужується; світ глобалізується і стає замкненим, сфера доступного простору і природних ресурсів звужується, що обмежує споживання і обмін. Екстенсивний розвиток має ставати інтенсивним, бо коли наявних речей не вистачає, спалахують конфлікти, які викликають або самознищення людей, або монополізацію речей (яка веде до нових конфліктів), або заміну поділу речей спільним господарюванням, а приватного – спільним. Як демонструє історія людства, принципово нові загрози і виклики потребують аналогічної відповіді. Одним з елементів цієї відповіді у наш час виявляється дарування, яке є не лише наслідком перетворення поділеного на приватні частини світу на спільне всім ціле, а й активним чинником цього перетворення.

Четвертий розділ – «Соціокультурний потенціал дарування» – містить аналіз загального впливу дарування на соціокультурну сферу й особливості його вияву у множині конкретних соціокультурних явищ і проблем.

У підрозділі 4.1 «Дарування у конституюванні соціокультурних явищ» з метою змістовної експлікації, фактологічного обґрунтування і теоретичного розуміння соціотворчого характеру і потенціалу дарування аналізуються конкретні соціокультурні явища, необхідним принципом пояснення, трансформації і створення яких є явище дару.

Виявлено і проінтерпретовано загальний соціотворчий характер і потенціал дарування та основні перспективи, умови і труднощі його реалізації у соціокультурній сфері. Налаштованість на обмін блокує соціотворчий характер міжособистих стосунків, а налаштованість на дарування – доводить: суб'єкти соціальної інтеракції здатні виявляти конструктивну активність незалежно від того, отримують за це щось чи ні, і незалежно один від одного. Як з'ясовують дослідження соціальних практик так званих примітивних суспільств, коли одна людина дарує іншій незалежно від того, що інша дарує їй, соціальні стосунки відбуваються, а необхідності постійно брати і обмінюватись не постає.

У звичайних соціокультурних умовах реалізація соціотворчого потенціалу дарування суттєво обмежена. Відповіді на дарування і поєднання незалежних одне від одного дарувань (різних людей) у нове утворення не відбувається, якщо суб'єкт інтеракції перебуває в межах тих ставлень до світу, які протилежні даруванню. Соціокультурний потенціал дарування не реалізується без певних людських налаштувань і зусиль.

У підрозділі 4.2 «Дарування у контексті трансформації сучасного суспільства» розглядаються сучасні соціокультурні явища, необхідним елементом яких є дарування. Світова спільнота переходить до постіндустріального, інформаційного, громадянського устрою, і все більше речей стають спільними: планета, інформація, гроші. Якщо раніше приватна форма власності була панівною, а соціальні стосунки ставали утилітарними (торгівля, обмін), то тепер на них все дужче впливає спільне, і вони стають більш безкорисними (наприклад, поширення благодійності), бо спільним не обмінюються, а діляться даром: одна із складових обміну є властивістю матеріального, речовинного світу, яку людське его перетворює на засіб для привласнення, індивідуалізму і відмежування, а дарування є властивістю світу духовного, символічного, орієнтованого на су-спільні, об'єднувальні цінності (συνβάλλω – складаю, поєдную). Виникають і формуються принципово нові соціальні стосунки й цінності.

В основі сучасної благодійності перебувають реалізація особистих соціальних здібностей, проблема соціальної бідності й особистого багатства, а благодійна допомога стає однією з головних сучасних форм дарування і повсякденною нормою суспільного життя.

Сучасна економіка зростає в умовах інновацій та інвестицій, а це – не лише надання технологій і грошей в обмін на збереження того, що вже є, а й певна форма їх дарування для створення того, чого ще нема (Й. Шумпетер).

У сучасному суспільстві капітал перебуває значною мірою у сфері обігу, а прибуток – у метамережі інформаційно-фінансових потоків (М. Кастельс). Капітал децентралізується і перетворюється на об'єднану мобільну і креативну силу. Те ж відбувається з власністю, працею, засобами виробництва, товарами, грошима, інформацією. Це стає умовою реалізації «вільної економіки», у якій вартість грошей стає тим меншою, чим менше їх витрачають (С. Гезель). Замість концентрації у частини громадян, «вільні гроші» циркулюють туди, де необхідні, де витрачаються; замість збіднення багатьох гроші їх обдаровують. «Вільна економіка» дозволяє відмовлятися від зайнятості, спрямованої на отримання

зарплатні, і працювати у більш автономному й креативному режимі. Тип сучасної виробничої діяльності, який передбачає не обмін, продаж, отримання плати, а безкоштовність, задоволення і самообслуговування, є ключовим фактором у новій, необмінній економіці. Процеси дарування (у формах безкоштовної допомоги, тимчасових/індивідуальних/домашніх підприємств/господарств, gift-спільнот/рухів) виходять за межі організацій, охоплюють все більше людей і перетворюються на суспільне явище, яке стає предметом дослідження як «економіка дару».

Найважливішими рисами економічної доби є ринковий обмін, приватна власність, експлуатація, а їх подолання постає сутністю сучасної соціальної трансформації (В. Іноземцев). Соціально-економічне життя починають визначати не обмін матеріальними речами, які мають певну вартість, а дарування того, що має економічно невизначену цінність: виробництво і стосунки все більш визначаються самовираженням, самовдосконаленням і творчістю особистостей, а не матеріальною працею, обміном і споживанням її продуктів. Те, що задовольняє індивідуальні матеріальні потреби, має уніфіковану економічну вартість/ціну, а те, що має значення для особистостей, їх розвитку, творчості, стосунків, має унікальну, духовну, інтерперсональну, символічну цінність. Це радикально трансформує соціально-економічні відносини.

У певних формах і обсягах приватна власність в сучасному світі починає поступово замінюватись, доповнюватись, трансформуватись якісно новими формами особистої і колективної власності, а примусова цілераціональна праця – творчою діяльністю, продукт якої має невідчужувану складову і сприяє формуванню міжлюдських стосунків, суттєвою мірою незалежних від традиційних ринкових чинників, приватновласницької мотивації і пов'язаного з нею обміну. Замість і на додачу до експлуатації найманих робітників (суб'єкт-об'єктний зв'язок) і конкуренції активно формується самоуправління і співтворчість вільних партнерів.

Виявлено основні фактори, які здатні посилити реалізацію і вплив дарування в сучасній соціокультурній сфері. Так, однією з передумов кризи західної моделі розвитку й піднесення східної є тісний зв'язок соціокультурних цінностей Сходу з явищем дару, а Заходу – зі споживанням, обміном, накопиченням. Оскільки економічний, політичний і соціокультурний вплив Сходу стає одним з основних факторів, які визначають розвиток світової спільноти, то можна припускати, що вплив дару на соціокультурні процеси буде посилюватись, змінюючи, зокрема, їх характер на посткапіталістичний.

Який великий соціокультурний потенціал, пов'язаний з даруванням, містить ядро суспільства, показує «Революція Гідності» в Україні в 2013–2014 р. Характерною, провідною, переважною особливістю цього явища стали не обмін, не лише безкорисність, а обопільне дарування: громадяни виявляють свої людські якості на благо країни не тому, що так роблять інші, а незалежно одне від одного.

Дарування торкнулось і політично-законодавчої сфери України: для «запобігання і протидії корупції» у 2009–2011 р. затверджено постанову про «Порядок передачі дарунків, одержаних як подарунки державі», які чиновники зобов'язані передати державному органу. Цей захід має перетворити певні форми

хабарів (значної вартості), які стають приватною власністю особи, на легальні дарунки, які особа передає суспільству. Обмеження не стосуються дарунків, які є виявами гостинності, дружби, родинних почуттів, «і які широко використовуються для налагодження добрих ділових відносин».

ВИСНОВКИ

1. Культурно-історичні трансформації обміну і дару та соціокультурних уявлень про них мають такі закономірності й особливості: у первісні часи, античність і середньовіччя дар і обмін перебувають і розглядаються переважно у синкретичній єдності (традиції «обміну дарами»), після – штучно роз'єднуються: обмін починає домінувати, а дар майже повністю вилучається із соціокультурного життя. У ХХ ст. дар і обмін знову зближуються, але так, що поступово дар починають зіставляти з обміном як його протилежність, яка має набагато більше соціальне значення.

До Нового часу допускаються необмінні форми суспільного й економічного життя, після – обмін позбавляється етичних, соціокультурних рамок та перетворюється на один з головних принципів відносин, спрямованих не на суспільну взаємопідтримку, а на приватний прибуток, тоді як соціально-економічний устрій сучасного суспільства поступово набуває необмінного, неринкового, постеконічного характеру, у якому обмін (передусім його еквівалентні форми) втрачає актуальність і з'являються можливості для розвитку форм життя на основі дарування.

2. У переважній частині історико-філософських уявлень про обмін і дар вони не стільки розглядаються у взаємозв'язку і принципово розрізняються, скільки зміщуються, або дар і певні соціальні явища редукуються до обміну і давання, заміщуючи дарування. Ідеї, концепти обміну і дару у переважній частині розглянутих авторів не пов'язуються з конкретними соціальними явищами і проблемами для їх дослідження і розв'язання.

3. В результаті загальної характеристики і порівняльного аналізу феноменів обміну, дарування і давання обґрунтовано необхідний іманентний взаємозв'язок і принципову відмінність обміну і дарування: принципово різні способи зв'язку між явищами, особливістю яких є протилежна форма руху і протилежний вплив на соціокультурну сферу. Обмін і дар не замінюють одне одного чи поєднуються, а мають свої автономні сфери, в межах яких вони – необхідні елементи соціальної реальності, але набувають девіантних виявів, перетинаючи ці межі.

Якби принципом соціальних явищ був обмін, їх не було б скрізь, де люди не мають потрібного для обміну. Соціотворчий потенціал обміну принципово обмежений споживанням наявного: обмінюватись можна лише тим, що вже є, а соціальні явища не виникають і не тривають поза людськими зусиллями. Обмінюються наявним, натомість дар може створювати те, чого ще нема. В обміні стають нездатними до конструктивної активності (коли не отримують очікуваного), в даруванні – здатні до творення незалежно від отримання.

Обмін є найвищим ступенем споживання (взаємним споживанням), бо через обмін споживання замикається у собі й утворює замкнене коло: особа даватиме

лише тоді й так, щоб не втратити і набути: споживання стає безперервним, гарантованим, заміщуючи, унеможливаючи необмінні процеси. Обмін дозволяє споживати там, де, щоб взяти, треба давати.

Оскільки люди не можуть обміняти одне одному самих себе, то мета обміну – речі, зовнішнє, а решта – стає засобом. Обмін призводить до відчуження у формі заміщення контактів людей контактами речей, а дарування – до інтенсифікації контактів самих людей. Якщо люди вміють лише давати й обмінювати, то не можуть ділитись самими собою в цілому, безкорисно, назавжди, без чого неможлива множина соціокультурних явищ.

Обмін стверджує егоцентрично-мінові відносини (отримання свого), а не суспільні (співтворення спільного): не консолідує, а розшматовує, індивідуалізує, приватизує су-спільну реальність. В обміні людський акт розкладається на дві реакції, відчужується, і замість людини працює те й той, що й кому вона дає – гроші, раби, роботи: одна особа виявляє менше, гірше, погане, вдає, що робить, наказує і владарює, інша – виявляє більше, краще, якісне, робить за двох, виконує і злидарює. Мотивом і метою дарування є об'єднання самих людей чи чогось спільного: даруючи, людина робить якесь благо су-спільним. Обмін спрямований на отримання і збереження (привласнення) чогось свого (приватне), що розмежовує людей і перетворює на засоби для досягнення речей (відчуження).

Оскільки обмін – не лише наслідок поділу реальності на приватні речі, а й необхідний його механізм, то володіння приватною власністю є не лише умовою, а й результатом обміну, і з його наслідку чи мети перетворюються на необхідну умову подальшого обміну, яку одні громадяни мають, а інші – ні.

Уявлення про природність, універсальність, необхідність, раціональність, велику позитивну роль обміну дозволяє перетворювати спільне на приватне. Це відбувається за допомогою ідеї про атомарну «природу» дійсності. Ідея ж про цілісність суцього означає, що його неможливо брати собі, але можна ділитись ним не як приватним, а як спільним всім, до чого вони самі належать.

Згідно з теоріями постіндустріального суспільства, в сучасному соціумі значну роль відіграє перехід від економічних, матеріальних цінностей до постеконічних, духовних. В обміні соціальна реальність атомізується і матеріалізується, в даруванні – деатомізується і одухотворюється.

Соціокультурні явища і відносини зазвичай редукуються (практично і теоретично) до реакцій давання, з яких складається обмін, що принципово відрізняє обмін і давання від дару, який утворюється з актів дарування. Розрізнення дарування і давання має велике значення, бо запобігає витісненню дарування даванням і обміном та сприяє теоретично-практичній реабілітації дарування як однієї з фундаментальних форм суспільних стосунків.

4. Розрізнено обмін і його перенесення до сфер, які підпорядковуються іншим принципам, і продемонстровано, що девіантну форму має не обмін, а деструктивні ефекти його впливу на соціокультурні явища.

Сформульовано основні парадокси обміну і дарування, які конкретизують їх загальний характер і форми впливу: обмін і роз'єднання соціальних зв'язків, дарування і їх встановлення; обмін і насилля, дарування і злагода; обмін і бідність, дарування і багатство.

5. В процесі осмислення значення обміну в контексті трансформації сучасного суспільства обґрунтовано й узагальнено: у глобалізованому світі сфера доступного простору, природних ресурсів і обмінюваного принципово звужується. Якщо деструктивний вплив обміну не буде обмежений, зокрема, реалізацією соціокультурного потенціалу дарування, ймовірно загострення множини нерозв'язаних глобальних проблем і поява нових.

6. Аналіз загального характеру і соціотворчого потенціалу дарування доводить, що соціокультурний, антропологічний, онтологічний потенціал дару реалізується у здатностях людини до сприйняття і відтворення дару у соціальних відносинах, практиках, традиціях, цінностях, ідеях, інституціях: дар стає принципом і формою людської діяльності, міжлюдських стосунків. Що на онтологічному рівні є передумовами обміну і дару, те на антропологічному рівні співтвориться людиною, а на соціокультурному – розвивається у культурно-історичних традиціях соціального життя протягом цілих епох, су-спільно. У звичайних соціокультурних умовах потенціал дарування не реалізується без певних людських налаштувань і зусиль.

Оскільки дар є принципом дій, стосунків, явищ, який не стільки «виводиться» з наявних соціальних реалій, скільки може їх створювати, то дар є необхідним елементом перетворення людських знань і здібностей на основний принцип розвитку сучасного суспільства: вони не щось наявне, чим обмінюються, або продукт обміну, а те духовне й невідчужуване, що твориться і дарується людьми.

Завдяки спільній налаштованості на дар автономна, добровільна, ініціативна, конструктивна активність однієї особи здатна поєднуватись з такою ж спонтанною, самостійною активністю іншої та утворювати нові соціальні стосунки і реалії, а необхідності постійно брати й обмінюватись, чекати й виманювати не виникає.

7. Обґрунтовано і узагальнено: у зв'язку з тим, що світова спільнота переходить до глобального, інформаційного, постіндустріального, громадянського устрою, і все більше речей стають спільними, виникають і формуються принципово нові соціальні відносини і цінності, принципово пов'язані з явищем дару. Сутністю сучасної соціальної трансформації виявляється подолання обміну, власності, експлуатації.

Оскільки головним ресурсом економіки і суспільного розвитку стають знання й здібності, а їх обмеженість і відчуження значною мірою умовні, то об'єкти «інформаційної економіки»/«gift-economy» є не стільки речами, які мають власника, певну ціну, порівнюються і обмінюються для приватного зиску, скільки міжособистими багатозначними цінностями, символами, знаннями, які даруються для спільного блага. Соціально-економічне життя починають визначати не обмін матеріальними речами, які мають уніфіковану економічну вартість/ціну, а дарування того, що має економічно невизначену цінність (унікальну, духовну, символічну, інтерперсональну) і має значення для особистостей, їх розвитку, творчості, стосунків: виробництво, виробничі й міжособисті відносини все більш визначаються самовираженням, саморозвитком і творенням особистостями одне одного, а не матеріальною працею, обміном та індивідуалістичним споживанням

її продуктів. У певних формах і обсягах соціальні стосунки трансформуються у більш особистісні, безпосередні: не лише обмін речами, а й об'єднання, спілкування, дарування самих людей. Оскільки осереддям виробництва і його головною силою все більш стають самі люди, то зменшується обмін між особою, природою і людьми: не тільки отримання ззовні речей, а й особисте творення одне одного.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Тимченко В. М. Обмін і дар як соціокультурні явища / В. М. Тимченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2013. – № 4. – С. 61–64.
2. Тимченко В. М. Значення обміну і дарування у соціально-інноваційних процесах і гуманітарному пізнанні / В. М. Тимченко // Totallogy-XXI. Постнекласичні дослідження. – К.: ЦГО НАН України, 2013. – № 30. – С. 145–156.
3. Тимченко В. М. До еволюції історико-філософських уявлень про обмін і дарування у соціокультурному просторі: «повернення витісненого» / В. М. Тимченко // Актуальні проблеми духовності: зб. наук. праць; ред. Я.В.Шрамко. – Кривий Ріг, 2012. – Вип. 13. – С. 52–63.
4. Тимченко В. М. Золоте правило моральності: від Ісуса до Рікьора / В. М. Тимченко // Практична філософія. – К., 2006. – № 3. – С. 20–26.
5. Тимченко В. Н. Почему красота спасет мир / В. М. Тимченко // Практична філософія. – К., 2005. – № 4. – С. 66–67.
6. Тимченко В. Н. По ту сторону благоговення перед життям / В. М. Тимченко // Практична філософія. – К., 2005. – № 2. – С. 202–211.

Статті в інших наукових виданнях:

7. Тимченко В. М. Загальна характеристика і попередній порівняльний аналіз феноменів обміну і дарування в контексті соціальних відносин: висновки / В. М. Тимченко // Дні науки філософського факультету-2013: Міжн. наук. конф. (16-17 квітня 2013р.) [матеріали доповідей і виступів]. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2013. – Ч.8. – С. 222–223.
8. Тимченко В. М. Заздрість як проблема соціальної психології / В. М. Тимченко // Психологічні проблеми сучасності: Тези X науково-практичної конференції студентів і молодих вчених. – Л., 2013. – С. 94–96.
9. Тимченко В. М. Два погляди на феномен довіри: Фукуяма і Лао-цзи [Електронний ресурс] / В. М. Тимченко // VI наук. конф. «Китайська цивілізація: традиції та сучасність». – К., Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2012. – С. 1–2. – Режим доступу: http://www.sinologist.com.ua/ukr/ukr_conf_2012.html.

10. Тимченко В. М. Обмін і дарування як альтернативні принципи соціальних відносин / В. М. Тимченко // Дні науки філософського факультету-2011: Міжн. наук. конф. (20–21 квітня 2011р.) [матеріали доповідей і виступів]. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2011. – Ч. 4. – С. 118–121.

АНОТАЦІЇ

Тимченко В. М. Обмін і дарування як соціокультурні явища: порівняльний аналіз. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія і філософія історії. – Інститут вищої освіти НАПН України. – Київ, 2015.

Здійснено комплексний, критично-порівняльний, узагальнюючий аналіз обміну і дару як соціокультурних явищ з метою експлікації і цілісного осмислення соціокультурного потенціалу дарування і деструктивного впливу обміну у соціокультурній сфері. Особливістю дослідження є розгляд обміну і дару не як окремих чи внутрішньо єдиних явищ, а взаємопов'язаних, але принципово відмінних, і застосування здобутих результатів для аналізу і експлікації конкретних соціокультурних, економічних, етичних, психологічних явищ і проблем, у формуванні яких обмін і дар відіграють необхідну, але принципову різну роль.

Загальна наукова новизна, теоретичне і практичне значення результатів дослідження полягає в експлікації і демонстрації соціокультурного, антропологічного, онтологічного потенціалу дарування, який запобігає деструктивним ефектам обміну в соціокультурній сфері (чи їх нейтралізує, обмежує), а також пояснює, розв'язує соціокультурні проблеми і конституює множину соціокультурних явищ там, де цього не спроможний зробити обмін.

Ключові слова: антропологічний, дарування, економічний, етичний, обмін, онтологічний, психологічний, соціокультурний.

Тимченко В. Н. Обмен и дарение как социокультурные явления: сравнительный анализ. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.03 – социальная философия и философия истории. – Институт высшего образования НАПН Украины. – Киев, 2015.

Осуществлен комплексный, критически-сравнительный, обобщающий анализ обмена и дара как социокультурных явлений с целью экспликации и целостного осмысления социокультурного потенциала дарения и деструктивного влияния обмена на социокультурную сферу. Анализ показывает, что характеру социальных отношений соответствует не столько феномен обмена, сколько дара, но в основе значительной части межличностных отношений и их научно-теоретических интерпретаций находится принцип обмена, который вызывает в социальной сфере глубокие деструктивные последствия (отчуждение и др.) и представляется преимущественно как простое и позитивное явление. Наличное теоретическое знание в основном не пытается выяснить, почему существует

множество социокультурных явлений, которые удается объяснить, трансформировать и создавать благодаря не обмену, а дарению, и не столько рассматривает обмен и дар во взаимосвязи и принципиально различает, сколько смешивает (в таких формах как «обмен дарами», «дарообмен»), либо дар и определенные социальные явления редуцирует к обмену. В диссертации эта проблемная ситуация становится предметом исследования, а «парадигма обмена» (Д. Хоманс) подвергается конструктивной критике с помощью такой ее альтернативы, как феномен дарения: обмен и дар – не отдельные процессы, которые случайно или закономерно объединяются, дополняются, замещаются, а принципиально разные способы связи между явлениями, особенность которых заключается в противоположной форме движения и противоположном влиянии на социокультурную сферу.

Главной особенностью исследования является рассмотрение обмена и дара не как отдельных или внутренне единых явлений, а взаимосвязанных, но принципиально различных (Ж. Деррида), и применение достигнутых результатов для анализа и экспликации конкретных социокультурных, экономических, этических, психологических явлений и проблем, в формировании которых обмен и дар играют необходимую, но принципиально разную роль. Обмен и дар интерпретируются как «тотальные социальные факты» (М. Мосс), которые пронизывают все сферы общества, а также как формы и принципы межличностных и общественных отношений, т.е. явления, которые не воссоздаются без определенных человеческих реакций, действий, отношений.

Общая научная новизна исследования заключается в экспликации социокультурных, антропологических, онтологических аспектов дара/дарения как одного из главных конституирующих элементов множества социокультурных явлений, которые обмен, как правило, разрушает или делает невозможными: настроенность на обмен принципиально ограничивает конструктивную активность и ведет к отчуждению в форме превращения людей в средство их временного объединения для получения, присвоения, потребления частных вещей и последующего разъединения самих людей, а настроенность на дарение выявляет человеческие способности к активности, которая не обусловлена частным потреблением наличного и ведет к сотворчеству общественного (прежде всего отношений, а не сугубо материального) и объединению самих людей. Продемонстрировано, что обмен является необходимым элементом конституирования феноменов бедности, а дарение – богатства (в обмене блага конденсируются в индивидуальные состояния, в дарении – не накапливаются у некоторых, а образуют общественное богатство, которое свободно циркулирует между людьми); в обмене социальная реальность атомизируется и материализуется, в дарении – деатомизируется и одухотворяется. Материальное и духовное также определяются через принадлежность первого к процессам обмена, а второго – дарения: обмен создает материальное, частичное, частное, а дарение – духовное, свободное, общее; материальное может обмениваться, пере-даваться, а духовное, общественное, символическое, информационное – нет (материальное в обмене отчуждается, перемещается, взаимопотребляется; духовное – дарится,

сотворяется, приумножается). Эксплицированы конкретные формы и функции обмена и дарения в современном обществе.

Теоретическое и практическое значение результатов исследования заключается в экспликации и демонстрации социокультурного потенциала дарения, который предотвращает деструктивные эффекты обмена в социокультурной сфере (или их нейтрализует, ограничивает), а также объясняет, решает социокультурные проблемы и конституирует множество социокультурных явлений там, где на это не способен обмен.

Ключевые слова: антропологический, дарение, обмен, онтологический, психологический, социокультурный, экономический, этический.

Timchenko V. M. Exchange and gift as socio-cultural phenomena: comparative analysis. – Manuscript.

Dissertation for earning a scientific degree of the candidate of philosophical sciences in specialty 09.00.03 – social philosophy and philosophy of history. – Institute of Higher Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2015.

The dissertation is carried out comprehensive critical and comparative as well as generalizing analysis of the exchange and gift as socio-cultural phenomena in order to reveal and holistically understand the socio-cultural potential of gifting and destructive impact of exchange on socio-cultural sphere. The distinctive feature of research is consideration of an exchange and gift not as separate or internally uniform phenomena but related as well as essentially various and application results of research for analysis and explication specific socio-cultural, economical, ethical, psychological phenomena and problems in the formation of which an exchange as well as gift is playing necessary but fundamentally different role.

The general scientific novelty, theoretical and practical results of research consist in explication and demonstration socio-cultural, anthropological, ontological potential of gift which prevents destructive effects of exchange in socio-cultural sphere (as well as neutralizes or limits them) and also it explains and decides socio-cultural problems, constitutes multitude socio-cultural phenomena where an exchange is not able make it.

Key words: anthropological, exchange, gift, economical, ethical, ontological, psychological, socio-cultural.